

# Verdeel en heers - Duitse bezettingspolitiek en collaboratie in Joegoslavië 1941-1944

C.P.M. Klep

## Inleiding

Slechts twaalf dagen duurde de strijd. Onder codenaam *Operatie Marita* begon op 6 april 1941 de Duitse Balkanveldtocht. Reeds op 17 april moest het verspreide en slecht uitgeruste koninklijke Joegoslavische leger de wapens neerleggen. Een week later onderging Griekenland hetzelfde lot.

Al enige jaren pleiten contemporaine historici voor een internationaal opgezette *histoire comparée* van de Europese bezettingsgeschiedenis. Deze aanpak houdt in dat eerst de karakteristieken van de Duitse overheersingspolitiek gedurende de Tweede Wereldoorlog per land worden geïnventariseerd. Vervolgens wordt naar overeenkomsten en verschillen gezocht en geprobeerd deze te herleiden tot een pan-Europese typologie van de nazi-bezettingspolitiek. Deze vergelijkende geschiedschrijving komt echter slechts moeizaam op gang: nog steeds blijven de meeste studies steken bij (aspecten van) de bezettingsgeschiedenis van het eigen land.

Toch zijn, druppelsgewijs, al wel de eerste onderzoeksresultaten van de comparatieve aanpak binnengekomen.<sup>1</sup> Die lijken de these van de Duitse historicus Hans Umbreit te bevestigen. Volgens Umbreit, verbonden aan het gerenommeerde *Militärgeschichtliches Forschungsamt* te Freiburg, was de nationaal-socialistische bezettingspolitiek allesbehalve monolithisch. Ze droeg veeleer een sterk ad hoc, zelfs chaotisch karakter. Het Derde Rijk bezat eenvoudigweg niet de eigen personele en materiële middelen om een 'gelijkgeschakeld' Europees *Großraum* te beheersen. Bovendien konden lang niet alle collaborerende groeperingen evenveel sympathie opbrengen voor de veroveraar: sommige verloren zich in blinde volgzzaamheid, maar vele andere cultiveerden een ondubbelzinnig anti-nazisme.<sup>2</sup> Door deze beperkingen hing het type regime dat de *Führer* uiteindelijk toeliet in een overmeesterd land grotendeels af van de specifieke politieke en militaire toestand ter plaatse.

In hoeverre stemmen de kenmerken van de Duitse *Neue Ordnung* in Joegoslavië overeen met de voorlopige conclusies van deze pan-Europese comparatieve aanpak? Allereerst moet worden opgemerkt dat het uitgangspunt van de Duitse bezettingspolitiek in heel Europa in wezen hetzelfde was: alle overheerste gebieden, ook die op de Balkan, moesten ondergeschikt worden gemaakt aan de Duitse oorlogsinspanning. Grondstoffen, goederen en arbeidskrachten uit heel Europa droegen bij aan het draaiende houden van de nazi-krijgsmachinerie. Joegoslavië fungeerde in dit opzicht vooral als een belangrijke graanschuur voor het Derde Rijk. Bovendien was Joegoslavië geografisch van belang, als kruispunt van vitale verbindingswegen. Die verbindingslijnen - vooral richting Roemeense olievelden, Noord-Afrika en Zuidoostelijk front - dienden te worden veiliggesteld. Daarnaast moest elke vorm van politiek ver-

zet worden gebroken door een scherpe politionele repressie. En dat alles geschiedde onder de ideologische dekmantel van een perverse rassenleer.<sup>3</sup>

### Divide et impera

Er waren dus algemene overeenkomsten tussen de Duitse bedoelingen met Joegoslavië en de bezette territoria elders in Europa. Maar in geen ander land dan Joegoslavië waren de omstandigheden en randvoorwaarden voor de Duitse bezettingsautoriteiten zo complex. En nergens anders reageerden de Duitsers daarop met zo'n uitgesproken klassieke verdeel- en heerspolitiek. Aan een duidelijk politiek concept voor Zuidoost-Europa had het nazi-Duitsland tot de Balkanveldtocht steeds ontbroken. Hitlers expansieplannen in oostelijke richting waren geheel afgestemd op een snelle onderwerping van de Sovjet-unie. *Il Duce's* militaire misgrepen in Griekenland en Albanië en de daaropvolgende Britse interventie haalden echter een tijdelijke streep door de Duitse rekening. De fascistische kruistocht tegen Stalin moest een aantal weken worden uitgesteld terwijl Hitler zijn Italiaanse bondgenoot, voorlopig, uit het Balkanmoeras sleepte. *Operatie Marita* was dus een geïmproviseerde onderneming. Na de verovering van Joegoslavië wenste Hitler, nog steeds improviserend, een 'georganiseerde bestuurlijke chaos' te creëren van collaborerende machtscentra. Die moesten gaan dienen als instrumenten van de Nieuwe Orde. Of beter: hij *probeerde* een dergelijke functionele chaos te scheppen. Want, zoals in het navolgende zal blijken, bepaald gestroomlijnd verliep dit gecompliceerde proces niet.

Het Duitse beleid van politieke en militaire wanorde vloeide vooral voort uit de specifieke historische, politieke en etnisch-religieuze verhoudingen zoals die in Joegoslavië waren gegroeid. Het vooroorlogse Joegoslavische Koninkrijk der Serven, Kroaten en Slovenen was een lichtontvlambaar mengsel geweest van volkeren, godsdiensten, gewapende bendes en ongelijk verdeelde economische welvaart. Vooral de dominante positie van de Serven in het corrupte staatsbestel had onder de zich gediscrimineerd voelende andere bevolkingsgroepen tot de nodige wraakgevoelens geleid.

Hitler probeerde die bestaande heterogeniteit en de aspiraties van de verschillende bevolkingsgroepen uit te buiten. Deze aanpak kreeg direct na de capitulatie van het Joegoslavische leger concrete vorm in de opheffing van de staat Joegoslavië, op 8 juli 1941, en de daaropvolgende territoriale opdeling van het koninkrijk.<sup>4</sup> Italië ontving het kustgebied. Het economisch betreffelijk rijke Slovenië werd rechtstreeks ingelijfd bij Italië en Duitsland. Het pro-Duitse deel van de Sloveens bevolking vormde al spoedig de kern van de leidende fascistische bond *Zveza*. Kroatië werd een quasi-onafhankelijke staat met zowel een Duitse als een Italiaanse bezettingszone en kwam onder een katholiek-fascistisch *Ustacha*-regime ('Opstand') te staan. Dit werd geleid door een voormalige politieke balling, *Poglavnik* ('leider') Ante Pavelic. Aanvankelijk zouden zowel Kroatië als Montenegro (een gedegradeerde vazalstaat) een Italiaanse vorst op de troon krijgen. Duitse tegenwerking en de ongunstige

militaire ontwikkelingen verhinderden deze plannen van Mussolini. Hongarije bezette een strook langs de grens die tot 1918 bij het Oostenrijks-Hongaarse Rijk had behoord. Servië werd bewust flink gekortwiek. Het verloor grote gebieden aan Kroatië, Albanië en Bulgarije en kreeg een Quisling-bewind onder generaal Milan Nedic. In feite stond deze nieuwe 'staat' onder rechtstreeks Duits militair bestuur. Vooral de verminking en vernedering van Servië, fel toegejuicht door de zo lang gediscrimineerde niet-Servische volkeren, voegde een nieuw hoofdstuk toe aan de traditionele etnische vijandschappen in Joegoslavië. Duitse afgezanten, bevelhebbers en politie-eenheden in de verschillende bezettingszones kregen de opdracht die spanningen vrij baan te geven. Tegelijk moesten ze proberen de afzonderlijke lokale collaborerende krachten zoveel mogelijk in dienst te stellen van de Duitse oorlogsdoelen: verdelen en heersen dus.

Er was nog een tweede belangrijke reden waarom de Duitsers in de bezette zones van Joegoslavië hun toevlucht namen tot een vergaande *divide et impera*-politiek. Die hing samen met de algemene militair-strategische situatie op de Balkan en aan het Oostfront. Voor het Duitse *Oberkommando* bleef Zuidoost-Europa aanvankelijk een operatieterrein van secundair belang. Direct na de capitulatie van de Joegoslavische strijdkrachten dirigeerde Hitler vrijwel het complete Balkanleger naar het oosten voor operatie *Barbarossa*, die op 22 juni zou beginnen. Voor bezettingstaken bleven in de meest strategische gebieden slechts een paar onvoldoende bewapende *Sicherungs*-divisies over. Het waren meest oudere lichten. Veel soldaten waren fysiek niet eens in staat de Joegoslavische bergellingen te beklimmen. De Italianen leken realistischer: zij stationeerden zestien divisies in de door hen beheerste sectoren. De uitrusting en gevechtskracht van deze divisies was echter niet veel beter dan die van de Duitse bezettingstroepen. Het moreel lag zo mogelijk nog lager. Het Duitse opperbevel meende echter te kunnen volstaan met de beschikbare mankracht. Met serieus binnenlands verzet in Joegoslavië rekenden de Führer en het *Oberkommando Südost* niet meer. Daarnaast kon worden teruggevallen op de drie bondgenoten en op de plaatselijke collaborerende groeperingen. Die laatste beschikten elk over een assortiment van min of meer reguliere eenheden (waarvan alleen de betere onderdelen werden opgenomen in *Wehrmacht* of *SS*), politietroepen en allerlei stedelijke en plattelandsmilities.

Van dit allegaartje aan inheemse soldaten, politieagenten en miliciens werden de Duitsers echter al snel meer afhankelijk dan zij hadden gewenst of gepland. Het Oostfront slokte namelijk alles op wat de *Wehrmacht* aan kwalitatief acceptabele gevechtseenheden kon opbrengen. Bovendien begon Tito's partizanenbeweging een werkelijke militaire dreiging te vormen. Steeds regelmatig werden de verbindingswegen gesaboteerd. De guerrilla's slaagden er na verloop van tijd in complete regio's onder hun controle te brengen. In deze gebieden werden zelfs vormen van lokaal bestuur opgezet. En ten slotte bestond vanaf 1942 de mogelijkheid van een geallieerde landing op de Dalmatische kust. De gefrustreerde bezetter, niet langer de oppermachtige militaire heerser, moest steeds meer gaan vertrouwen op verbrokkelde, onwillige en elkaar onderling sterk wantrouwende of naar het leven staande groepen lokale

vechtersbazen. De vorming van één 'nationale' pro-Duitse strijdmacht was alleen al vanwege de vele interne spanningen volkomen uitgesloten. De Duitse legerleiding had geen keus dan te proberen zo efficiënt mogelijke eenheden te vormen in elke bezette regio afzonderlijk. Die moesten dan vooral voor eenvoudige bezettingstaken worden ingezet. Uiteraard bevorderde dit gedwongen lokale, verbrokkelde militaire beleid de Duitse neiging om te blijven vertrouwen op een verdeel- en heerspolitiek.

### **Collaboratie in Joegoslavië: tot wederzijds voordeel ?**

Een basisvoorwaarde voor collaboratie is het besef van wederzijds voordeel: bezetter en collaborateur zien in de radicaal veranderde uitgangsposities van de Nieuwe Orde kansen om bepaalde korte- of lange-termijndoelstellingen te realiseren. Die doelstellingen kunnen voortvloeien uit ideologische motieven, politiek opportunisme of de dwang der omstandigheden. Vorm en intensiteit van deze belangenverstrengeling wisselen sterk per bezet gebied. In Joegoslavië creëerde de bezetter een scala aan machtscentra. Enerzijds speelde hij daarmee in op de reeds bestaande interne spanningen; anderzijds werd hij ertoe gedwongen door een tekort aan bezettingstroepen en een ongunstig oorlogsverloop. Deze centra moesten gaan dienen als hulpmiddelen om de belangrijkste Duitse doelstellingen te kunnen verwezenlijken: interne rust en orde, veilige verbindingswegen, een ongestoorde economische exploitatie en de afweer van een geallieerde invasie.

Van hun kant hadden de verschillende collaborerende partijen in Joegoslavië bepaalde oogmerken die zij door samenwerking met de vier bezettende machten, en vooral met het machtige Duitsland, hoopten te bereiken. De doelgerichtheid was daarbij groot en de ideeën redelijk scherp omljnd. Zeker wanneer men ze afzet tegen de programma's van de Quisling-regeringen in West-Europa, die elk een grote mate van geestelijke verwarring en politieke onzekerheid aan de dag legden.

De Franse historicus Yves Durand deelt de twee belangrijkste marionettenregimes in bezet Joegoslavië, die van poglavnik Ante Pavelic en generaal Milan Nedic, in bij de categorie 'bevoogde lokale regeringen'. Die bevoogding betekende echter niet dat zij zich ook ideologisch wensten te conformeren aan de nationaal-socialistische of fascistische meesters. De collaborerende regeringen bezaten bovenal, in verschillende gradaties, een extreem conservatief karakter. Ze dreven op een ideologisch-opportunistisch mengsel van luidruchtig gepropageerd nationalisme, primitief anti-communisme, strenge religiositeit en etnische haat, inclusief een fanatiek anti-semitisme. Vooral in Kroatië en Slovenië vormde de katholieke kerk, op de Balkan traditioneel gevoelig voor nationalistische sentimenten, een belangrijke steunpilaar, zeker bij het overhalen van de boerenbevolking. Die medewerking kwam overigens vooral vanuit de hogere rangen van de kerkhiërarchie. Vele plaatselijke geestelijken wensten zich niet te identificeren met het agressief gepredikte

nationalisme en de rassenhaat waarvan vooral de *Ustachi* zich rijkelijk bedienden.

De belangrijkste concrete politieke doelstelling van de marionettenregimes was het afdwingen van een (zekere) autonomie voor de eigen staat. Die politieke entiteit zou moeten beschikken over een eigen leger en politietroepen. Het was tegelijk zo ongeveer het enige programmapunt waarmee alle aanhangers en meelopers onvoorwaardelijk konden instemmen. Met deze eis borduurden de leiders van de collaboratie, wellicht tegen beter weten in, voort op de wens naar zelfstandigheid zoals die in het vooroorlogse Joegoslavië werd gekoesterd door eigenlijk elke etnisch-politieke groepering. Voor en tijdens de inval had Duitsland al op deze gevoelens ingespeeld door aan de Kroatische nationalistische kringen een onafhankelijke staat te beloven. En niet zonder succes: verschillende Kroatische eenheden hadden de wapens neergelegd na gevechtshandelingen die hoogstens symbolisch genoemd kunnen worden.

Uiteraard botsten het streven naar onafhankelijkheid en het soms koppig-autonome gedrag van de collaborerende overheden met datgene wat Hitler werkelijk met bezet Joegoslavië voorhad: volledige politieke, economische en militaire onderschikking. Spanningen en scherpe botsingen tussen overheerser en collaborateurs waren onvermijdelijk. Vooral met Pavelic' Ustacha-bewind konden de Duitsers vanaf het begin slecht overweg. De Kroaten waren om te beginnen al zeer teleurgesteld over de grenzen van hun *Nezavisna Drzava Hrvatska* ('Onafhankelijke Staat Kroatië'). Vooral de Italiaanse annexatie van belangrijke delen van het Dalmatische kustgebied, inclusief de belangrijkste havensteden, zette veel kwaad bloed. Wat Hitler en de lokale Duitse vertegenwoordigers bijzonder irriteerde was de wijze waarop de sluwe Pavelic bleef proberen zijn Italiaanse en Duitse beschermheren - die elkaar de heersende positie op de Balkan betwisten - tegen elkaar uit te spelen. Dat deed hij bijvoorbeeld door met beiden tegelijk te onderhandelen over de levering van Kroatische soldaten voor inzet aan het front. Aanvankelijk leek Hitler nog bereid, op aandringen van Mussolini, aan Italië een leidende militaire en economische rol in het nieuwe Kroatië toe te kennen. In de praktijk kwam daar weinig van. Nazi-Duitsland was, als gezegd, vooral economisch te sterk geïnteresseerd in Kroatië. Bovendien achtten vele van Hitlers medewerkers een overheersende Italiaanse invloed in strijd met de Duitse politieke en militaire belangen op de Balkan. Italië had in mei 1941 de vorming van een Kroatisch leger op zich genomen. Toch waren het Duitse officieren die daadwerkelijk overgingen tot het formeren van Kroatische strijdkrachten. Op papier bleef Hitler beloven dat Pavelic' marionettenrijkje zich zou mogen ontwikkelen tot een werkelijk zelfstandige staat. In tegenstelling tot de andere *landeseigenen* regeringen in Joegoslavië, oefende het Duitse Rijk in Kroatië formeel geen bezettingsrechten uit. Pavelic was in theorie dan ook niet gebonden aan de aanwijzingen van het hoogste Duitse bestuur ter plaatse. Dat zou zich beperken tot een adviserende rol - een taakverdeling die overigens in de praktijk al direct tot verwarring en tweedracht aanleiding gaf. De vereisten van de oorlogvoering sloten het voortbestaan van een dergelijke

losse politiek-juridische band tussen het Derde Rijk en het Kroatische bewind uit.

Een tweede wrijvingspunt betrof de uitvoering van de genocide-politiek. In het algemeen stemden de Duitse autoriteiten in met de wrede uitroeings- en verdrijvingspraktijken en de primitieve bekeringsijver van de Ustacha-bendes tegen Serven, Bosniërs, joden, zigeuners en politieke tegenstanders. Voor Hitler waren de beestachtige moordpartijen tussen de Joegoslavische volkeren onderling zelfs een integraal onderdeel van zijn verdeel-en-heersbeleid. Wat het Duitse gezag echter ten zeerste ergerde was de wijze waarop Pavelic' eenheden, vooral het elite Zwarte Legioen en het Poglavnik Bataljon, eigenmachtig de Duitse discipline- en veiligheidsmaatregelen negeerden. Het Duitse vervolgingsbeleid werd op een koele en *gründlich*-bureaucratische wijze uitgevoerd. De volkerenmoord van de Kroatische fascistten kenmerkte zich door een grote mate van ongecoördineerd, pogromachtig geweld. In 1942 eiste de lokale *Militärbefehlshaber* het ontslag van Jure Francetic, brigadecommandant van het Zwarte Legioen. Deze had, op een door de Duitsers inopportuun geacht moment, nieuwe zinloze moordpartijen op Serven en Moslims georganiseerd. Pavelic beantwoordde de Duitse eis door Francetic te bevorderen tot bevelhebber van alle Ustacha-veldeenheden!

Als gezegd, steeds meer namen de Duitse autoriteiten in Kroatië het heft in eigen handen. De troepen die in het latere stadium van de oorlog naar dit gebied werden gestuurd om de toenemende partizanenacties te bestrijden, lieten zich evenmin veel gelegen liggen aan het Ustacha-bewind. Duitse militaire commandanten trokken al improviserend in hun operatiegebieden het gehele bestuur aan zich. De SS had een principiële afkeer van alles wat katholiek was. Dat belette diezelfde SS niet om gaandeweg een beslissende invloed te verwerven op de Ustacha-politie. De Kroatische economie werd geheel afgestemd op de oorlogsbehoeften van het Derde Rijk. Het werd, kortom, steeds moeilijker de 'Onafhankelijke Staat Kroatië' te onderscheiden van ordinair veroverd gebied. Daarmee werd in elk geval één chronisch (en ook in de andere bezettingszones bestaand) probleem uit de weg geruimd: de onwerkbare bureaucratische wanorde die was ontstaan door de proliferatie van Duitse bezettingsautoriteiten. Deze had de dagelijkse samenwerking met het collaborerende gezag al in een vroeg stadium vrijwel onmogelijk gemaakt.

Nog minder vertrouwen hadden de Duitsers in hun Servische marionet, de Pétainesque conservatief Nedic. Die mocht er bijvoorbeeld niet meer dan 20.000 gewapende manschappen op nahouden. Het Servische vrijwilligerskorps stond rechtstreeks onder Duits bevel. Nedic was in 1941 in Duitse krijgsgevangenschap geraakt en bleef ook als premier van Servië formeel 'beurlaubter Kriegsgefangene'. Ook Nedic, voor alles een Servisch royalist, streefde z'n eigen nationalistisch-pragmatische doeleinden na. Hij hoopte door de bundeling en inzet van alle 'nationale krachten' de vergeldingsmaatregelen (vooral van Kroatische zijde) tegen de Serven te verminderen, verder verlies van grondgebied aan Bulgarije te voorkomen en de wind uit de zeilen te nemen van de verzetsbewegingen. Nedic slaagde in geen van deze doelstellingen door het gebrek aan nationale politieke eenheid, de groeiende kracht der

guerrilla's en - vooral - de strakke Duitse bezettingspolitiek. Dat laatste vloeide overigens weer deels voort uit het extreem negatieve en gewelddadige beeld dat de Duitse autoriteiten, ook Hitler, van het Servische volk bezaten - waarover later meer.

### Overige motieven voor collaboratie

Het politieke motief, het streven naar een vorm van nationale autonomie, was dus de belangrijkste drijfveer voor collaboratie. Daarnaast waren er nog andere specifieke redenen voor bepaalde groeperingen om samen te werken met de Duitsers. In de praktijk leverde die samenwerking de bezettingsautoriteiten weinig concreet voordeel op. Integendeel, de bestuurstechnische problemen werden er eerder door vergroot.

Allereerst Duitslands 'natuurlijke bondgenoot' in Joegoslavië: de 700.000 *Volksdeutsche*. Zij woonden vooral in de Banat, dat direct door de Duitsers werd geannexeerd. Deze opname in het Rijk zagen de Volksduitsers als een bevrijding van het Servische juk. Een deel van de Volksdeutsche droomde van een *Reichsgau Belgrad* en wist het *Reichsinnenministerium* voor dit idee te winnen. Veel jongelui werden lid van de *SS* of *Heimwehr*, een militie-achtige organisatie. Het politieke en maatschappelijke leven werd gezuiverd van Servische en joodse invloeden. Alle Serven op belangrijke posten werden uit hun ambt gezet en vervangen door Volksduitsers. De joden in de Banat, enkele duizenden in aantal, werden beroofd van hun bezittingen, samengedreven en op transport gesteld naar gevangenissen en concentratiekampen.

Een bijzonder geval was het zogenaamde 'Russische Verdedigings Korps'. Deze eenheid, bijna 15.000 man sterk, werd gevuld met politieke vluchtelingen uit Tsaristisch Rusland en de Sovjetunie en stond onder bevel van een Russische commandant. Het korps groeide langzaam in omvang naarmate meer kinderen van émigrés volwassen werden en de rekruteringsbureaus in bezet Rusland hun eerste intekenaars begonnen te leveren. Eind 1942 werd het korps, dat vooral werd ingezet voor bewaking van de hoofdverbindingswegen, zelfs formeel opgenomen in de *Wehrmacht*.

Zeer complex was de collaboratie door de *Cetniki*. De Ceta's waren ongeregelde negentiende-eeuwse benden die vochten tegen de Turkse overheersers. Sinds 1918 bestond een 'officiële' paramilitaire Ceta-organisatie, gestoeld op een conservatief-orthodoxe, monarchistische en Groot-Servische ideologie. Haar leden waren vooral Servische militairen, politie- en regeringsambtenaren en vertegenwoordigers van patriottische verenigingen. Onder leiding van een Servische kolonel van de generale staf, Draza Mihailovic, begonnen de *Cetniki* al in mei 1941 met het eerste gewapende verzet. De Duitsers slaagden er echter in de vooroorlogse Ceta-leider, Kosta Pecanac, over te halen tot openlijke collaboratie. De volkomen geïsoleerde Mihailovic verloor vervolgens het militaire initiatief aan de communistische partizanenbeweging van Tito. De brute Duitse represailles tegen de Servische bevolking na

Cetnik-aanvallen gaven de doorslag: Mihailovic besloot de strijd te concentreren op Tito's partizanen. Hun vernietiging was echter alleen mogelijk indien Mihailovic tot een of andere vorm van collaboratie met de bezetter kwam. Vanaf begin 1942 vochten de *Cetniki* steeds vaker aan de zijde van de, wantrouwende, vijand. Tegen Tito's keurbrigades dolven de minder goed georganiseerde *Cetniki* echter het onderspit. De bevolking en de Westerse geallieerden verloren langzaam maar zeker hun vertrouwen in Mihailovic. Na 1943 voerde zijn uiteengeslagen beweging nog slechts een pijnlijke doodsstrijd. Met grote gevolgen overigens: de belangrijkste steunpilaren van het Servische nationalisme - leger, monarchie en orthodoxe kerk - liepen zware schade op. Na de oorlog zouden de Serven hun dominante plaats in het Joegoslavische staatsbestel niet meer weten te herwinnen.

En ten slotte vormde, als elders in Europa, het financiële motief een prikkel tot samenwerking met de bezetter. Direct na de invasie zwermden wervers van de vrijwillige *Arbeitseinsatz* uit over Joegoslavië. Hun beloftes van werk, goede arbeidsomstandigheden en hoog loon sloegen aanvankelijk aan: in de eerste drie bezettingsmaanden gaven 109.000 Joegoslaven zich op voor vrijwillige tewerkstelling in Duitsland.<sup>5</sup> De meesten waren Volksduitsers en Kroaten. Naarmate voor de Duitsers de krijgskansen aan het front keerden, vond de *Arbeitseinsatz* in feite alleen nog gedwongen plaats. Maar ook intern werd het economische motief uitgebuit om de collaborerende regimes te versterken. Met name Pavelic' volgelingen pasten deze tactiek toe. Vele duizenden Serven hadden voor de oorlog goede banen bekleed bij de grote nationale maatschappijen. Ze werden verdreven en hun bezittingen in beslag genomen. Hetzelfde gebeurde met de twee miljoen Serven in het aan Kroatië toegewezen deel van Bosnië-Herzegovina. Het Ustacha-bewind verdeelde de geconfisqueerde goederen vervolgens onder zijn gunstelingen, om zo de politieke en economische basis van het regime te versterken.

Een tussenconclusie kan hier worden getrokken: de Duitse verdeel- en heerspolitiek werd door een complex van factoren uitgehoud. De militaire situatie ontwikkelde zich in ongunstige zin, zowel aan het Russische front (waar voor het Oberkommando de prioriteit lag), als in Joegoslavië zelf. Bovendien verliep de samenwerking met bondgenoot Italië bepaald niet wrijvingsloos en bestond vanaf 1942 de permanente dreiging van een geallieerde invasie. Al met al waren er te weinig bezettingstroepen beschikbaar en was hun kwaliteit doorgaans inferieur. In politiek opzicht had de Duitse *Verwaltung* te maken met eigengereide, weinig coöperatieve marionettenregimes, die achter hun favoriete eis van nationale autonomie bleven aanlopen. De veelheid van lokale, vaak ongedisciplineerde collaborerende strijdgroepen droeg bij aan de politieke en militaire ordeloosheid. Die bendes waren vaak meer geïnteresseerd in het massaal over de kling jagen van etnische en politieke vijanden, dan in het helpen van de bezetter bij het bereiken van zijn strategische doelstellingen. Hitlers 'geordende bestuurlijke chaos' bleek een oncontroleerbaar en ondoelmatig bestuursinstrument te zijn.

**'Mit rücksichtsloser Schärfe'**

Het waren echter niet alleen de dwingende omstandigheden die de bezetter onwillig maakten werkelijke macht aan de Joegoslavische marionettenregimes af te staan. Die onwil vloeide ook voort uit de totale verachting van de 'minderwaardige' Zuidslavische volkeren. In West-Europa werden in de eerste oorlogsmaanden nog min of meer serieuze pogingen ondernomen om door middel van een terughoudend bezettingsbeleid bredere sympathie te kweken bij de volksmassa. In het arme en verdeelde Joegoslavië zou een uitgekiend stelsel van politieke lange-termijnbeloftes (vooral de toezegging van staatkundige zelfstandigheid), anti-communistische propaganda en economische stimuli waarschijnlijk meer vruchten hebben afgeworpen dan elders in Europa. Heuse steun onder de Zuidslavische elites of bevolking werd echter gezocht noch verwacht. Reeds voor de inval plande Hitler rigoureuze maatregelen tegen de Joegoslaven. Concessies hieraan zouden worden opgevat als een teken van zwakte. De *Wehrmacht* kreeg vanaf het begin instructies om nauw samen te werken met de verantwoordelijke politiediensten bij het oplossen van het 'joden- en zigeunervraagstuk' en het opsporen van 'communisten en terroristen'. Tegen hen moest 'mit rücksichtsloser Schärfe' worden opgetreden.<sup>6</sup> Als elders in Oost-Europa kwijtte de *Wehrmacht* zich fanatiek van deze taak.

Hierboven werd al gewezen op de cynische wijze waarop Hitler, als onderdeel van zijn verdeel- en heerspolitiek, in Joegoslavië de etnische haat verder aanwakkerde. Vooral tegen de Serven koesterden de nazi's een ingeboren antipathie. Servische politici en officieren werden gewantrouwd, zelfs als ze zich openlijk tot collaboratie bereid verklaarden. Hitler liet de Serven grotesk afschilderen als een volk van terroristen en bommengooiers. Die houding was overigens mede een erfenis van de historisch gegroeide politieke vijandschap tussen Duitsland en Servië. In onrustige gebieden, ook buiten Servië, werden alle 'verdachte' personen uit veiligheidsoverwegingen in concentratiekampen gestopt. Na het eerste bezettingsjaar werden tienduizenden gedwongen om in Duitsland voor de oorlogseconomie te gaan werken. Vele duizenden werden op transport gesteld naar Rusland.

In hun strijd tegen de verzetsbewegingen ontketenden de Duitsers een compromisloze terreur. Als represaille voor elke dode of gewonde Duitse soldaat werden tientallen burgers gefusilleerd. In oktober 1941 werden dertig *Wehrmacht*-soldaten gedood door *Cetnik*-guerrillastrijders. Als vergelding beval de Duitse districtscommandant de uitroeiing van het nabijgelegen dorpje Kraljevo. Er vielen 1700 slachtoffers. Een dag later slachtten Duitse eenheden 2300 dorpelingen af in Kragujevac uit wraak voor de dood van tien militairen. Daarmee was de toon gezet. De terreur nam in de loop van 1943 zelfs nog toe naarmate het de Duitse bezettingseenheden duidelijk werd dat de strijd tegen de partizanen niet kon worden gewonnen. De frustratie daarover was des te groter omdat de nederlagen werden toegebracht door een ten zeerste geminacht volk. Als elders aan het Oostfront probeerde de *Wehrmacht* het verlies van zijn overwicht op het slagveld te compenseren door meer nadruk te leggen op de politieke en ideologische indoctrinatie van de soldaten. De strijd tegen de

slavische *Untermensch* werd, nu hij zich niet zo gemakkelijk liet verslaan, naar een hoger plan getild: dat van een gevecht op leven en dood om het voortbestaan van het Arische ras. Dat moest de soldaten helpen om hun steeds omvangrijkere oorlogsmisdaden te wettigen.

Een dusdanig hardvochtige bezettingspolitiek sloot *à priori* elke grootschalige collaboratie onder de bevolking uit. De toeloop naar de verzetsbewegingen werd er slechts door vergroot. In dit verband moet nog een factor genoemd worden die in hoge mate bijdroeg aan de niet-levensvatbaarheid van die collaboratie en, daarmee, het falen van het Duitse verdeel- en heersbeleid: de aanwezigheid van een geloofwaardig politiek-militair alternatief in de vorm van Tito's partizanenbeweging. De Joegoslavische volkeren kenden een lange traditie van verzet tegen vele overheersers. Als geen ander waren ze in staat tegen hoge offers een langdurige guerrilla-oorlog te voeren. Aanvankelijk waren het de *Cetniki* van Draza Mihailovic die de strijd tegen de bezetter leidden. Hun kracht taande al snel, Tito's verzetsbeweging daarentegen groeide gestaag in kracht. Juist de veelheid en verbroekeling van bezettende en collaborerende machtscentra bleek, naast het bergachtige en beboste landschap, doorslaggevend voor het succes van de guerrillastrijd. Grote hoeveelheden wapens en voorraden vielen in handen van de partizanen toen Italië in de herfst van 1943 capituleerde. Partizanenbrigades controleerden in de laatste twee oorlogsjaren hele regio's en organiseerden er lokaal bestuur, onderwijs en gezondheidszorg. Maar bovenal kon Tito profiteren van het feit dat zijn beweging Kroatisch noch Servisch van kleur was. Als 'Joegoslavist' bood Tito de volkeren van het voormalige koninkrijk het aantrekkelijke perspectief van een na-oorlogse confederatie van gelijkberechtigde republieken of provincies. Daar konden en wilden de Duitsers (en Italianen) niets gelijkwaardigs tegenover stellen.

## Conclusie

Na 1945 schilderde de officieel toegelaten Joegoslavische geschiedschrijving het volgende beeld van de oorlog: de dappere en eensgezinde volksmassa had onder Tito's leiding vier lange jaren strijd geleverd tegen de fascistische overvallers. Slechts een handjevol *Ustachi* en *Cetniki*, die niet in staat bleken hun onderlinge vetes te begraven, had aan de zijde der bezetters gevochten.<sup>7</sup> Vooral de Kroatische terreur lag in de communistische historiografie erg gevoelig en werd met graagte tot in alle details beschreven. Het onderzoek naar de wandaden der partizanen daarentegen bleef steken: de massale zuivering van *Ustachi* en *Cetniki* aan het eind van de oorlog, culminerend in de executie van Draza Mihailovic op 17 juli 1946, raakte in de historische doofpot. Dat was een morele luxe die de overwinnaars zich konden permitteren. Wie een afwijkend beeld van de oorlog propageerde riskeerde gevangenisstraf.

De werkelijkheid was anders. De collaborerende regimes bleven kleine minderheden die met hun verraderlijke en harde optreden veel verzet oproepen

onder de bevolking. Toch vochten in totaal zo'n 600.000 Joegoslaven in één of andere vorm aan de zijde van de As-machten. Natuurlijk zaten daar, als elders in Europa, veel onvrijwilligen tussen. Een groot deel van de ingelijfde dienstplichtigen vocht zonder overtuiging, zelfs tegen zijn wil mee met de vijand. Slechts de vrees voor genadeloze straf weerhield hen van desertie. Maar anderen maakten een bewuste keuze, als soldaat in *Wehrmacht* of *SS*, als miliciens in een lokaal bewakingskorps, als *Cetnik*-strijder, of als lid van een van de vele reguliere of paramilitaire eenheden.<sup>8</sup> Bovendien was de strijd in Joegoslavië behalve deel van een Wereldoorlog vooral ook een burgeroorlog geweest. Die burgeroorlog werd uitgevochten langs de scheidslijnen van politiek-etnische verdeeldheid zoals die reeds voor 1941 waren getrokken. Tussen 1941 en 1945 werden de rekeningen uit het verleden bloedig vereffend. Anderhalf miljoen Joegoslaven verloren het leven, waarvan de helft Serven. De meesten van hen stierven door toedoen van landgenoten. De vergelding aan het eind van de oorlog was dan ook radicaal. Vermoedelijk verloren meer dan 100.000 mensen het leven voor hun collaboratie met de Duitsers.

Laten we ten slotte de vraagstelling van de inleiding beantwoorden. Wellicht vormt het bezette en opgedeelde Joegoslavië de beste illustratie van Umbreits differentiatietheorie: nergens anders in Europa had het Duitse bezettingsbeleid zo'n sterk ad hoc karakter. De omstandigheden lieten de bezetter niet veel keus. Het lag voor de hand dat het Duitse gezag, gehandicapt door een groot mankrachtttekort en geconfronteerd met dreigende ontwikkelingen aan het front, zou proberen in te spelen op de interne verdeeldheid en via stromannen en bondgenoten Joegoslavië te pacificeren en te besturen. Die bewust chaotische verdeel- en heerspolitiek mislukte. De marionetten van Duitsland zagen in het uiteenvallen van het Joegoslavische Koninkrijk vooral een gelegenheid om een eigen diepgewortelde wens in vervulling te doen gaan: (een vorm van) nationale zelfstandigheid. Aan die wens wilde de bezetter onder geen beding voldoen. Het Duitse gezag had andere dwingende prioriteiten: de militaire noodzaak interne verbindingslijnen veilig te stellen en het verzet te breken; de economische noodzaak voldoende grondstoffen en arbeidskrachten richting het *Reich* te transporteren. Bovendien sloot de rassenwaan van de overheerser, de terreur en het bestaan van een reëel alternatief - Tito's partizanenbeweging - elke grootschalige collaboratie bij voorbaat reeds uit. De verhouding tussen overheerser en collaborateur verslechterde snel en vanaf 1943 stond Joegoslavië, als de meeste bezette gebieden in Europa, in feite onder directe *Militärverwaltung*. Met die 'gelijkschakeling' kwam een definitief einde aan de Duitse verdeel- en heerspolitiek.

## Noten

1. Voor recente comparatieve literatuur over de Europese bezettingsgeschiedenis zie het recensie-artikel van Dick van Galen Last in *Oorlogsdocumentatie '40-'45. Derde*

- jaarboek van het Rijksinstituut voor Oorlogsdocumentatie (Zutphen 1992), 121-153, aldaar 121-124 en 142-143.
2. Umbreit, H., 'Die deutsche Besatzungsverwaltung: Konzept und Typisierung', in: Michalka, W., ed., *Der Zweite Weltkrieg. Analysen. Grundzüge. Forschungsbilanz* (München 1989), p. 710-727.
  3. Voor een overzicht van de Duitse Balkanpolitiek tussen herfst 1940 en voorjaar 1941 zie: Schreiber, G., et al, *Das Deutsche Reich und der Zweite Weltkrieg*, deel III: Der Mittelmeerraum und Südosteuropa (Stuttgart 1984), p. 417 e.v. Tevens: Olshausen, K., *Zwischenspiel auf dem Balkan. Die deutsche Politik gegenüber Jugoslawien und Griechenland von März bis Juli 1941* (Stuttgart 1973).
  4. Zie voor een overzicht van deze opdeling: Markert, W., ed., *Osteuropa-Handbuch Jugoslawien* (Köln/Graz 1954), p. 102-108.
  5. Ready, J.L., *The forgotten Axis. Germany's partners and foreign volunteers in World War II* (Jefferson NC 1987), p. 52.
  6. Vogel, D., 'Deutschland und Südosteuropa. Von politisch-wirtschaftlicher Einflußnahme zur offenen Gewaltanwendung und Unterdrückung', in: Michalka, W., ed., *Der Zweite Weltkrieg. Analysen, Grundzüge, Forschungsbilanz* (München 1989), p. 532-550, 543.
  7. Bijvoorbeeld Ferenc, T., 'Der Volksbefreiungskampf in Jugoslawien 1941-1945', in: *International Conference on Comparative Resistance*, VU Amsterdam 11-14 mei 1983 (Amsterdam 1983).
  8. Ready, *Forgotten Axis*, p. 507.